

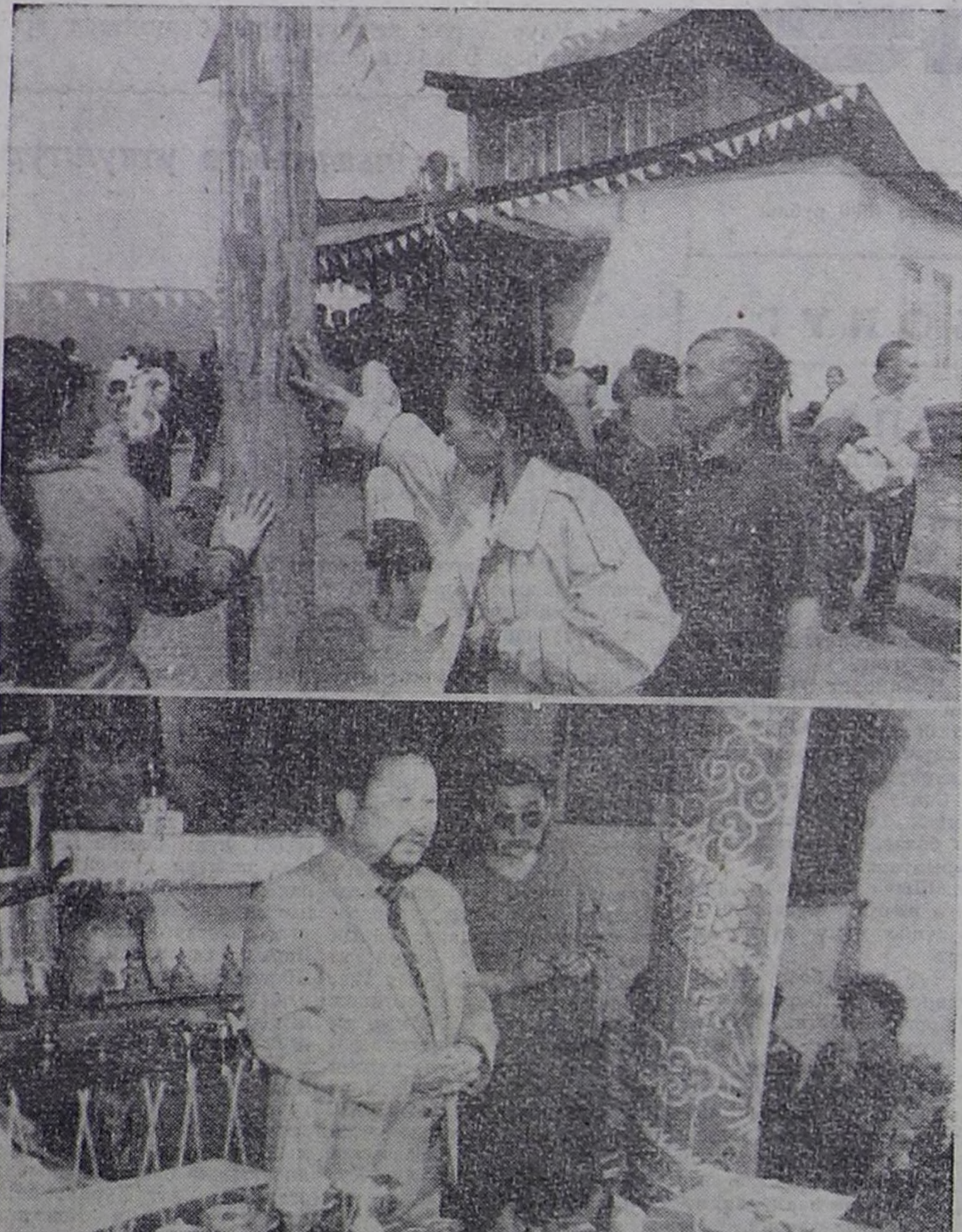

Улуг байырлал мөргүлү

Бодунуң богдага деңгевел

БУРГАН-НА АВЫРАЗЫН!

ӨҢҮКТЕРИМГЕ КАЖАН-ДАА ӨСКЕРЛИКЧИ БОЛБАС МЕН

Тувтан Чойкорлинг хурээ. Ол Кызылдың он талачкы кижилер эвези эвес бооп чыдады.

Тувтан Чойкорлинг хурээ. Ол Кызылдың он талачкы кижилер эвези эвес бооп чыдады.

Май 22. Чоң чук чыл санаашкыны-биле бо шын Инок чылдың чынык башкы айының 15 чаам. Хүрээже 10 шак үезинде-ле хоорайдан машиналар асфальттың орнуктуу өрткөк, доврак-доосуңу дундууштардырдышан, хүрээ чогууда олдарың турарыңа коруктуң шолчүгөңе чыскалдыр доктаап тургулаан. 11 шак чокушулан тулдум, машиналар мырдың уук-сокаал чок чыгың көөп олодөн. Келгешер хүрээ девискээриңе кирерде Бурган дүрүзүң чалаан, ааның кылган ас тумбаның баарыңа тейлең, ону күзөөң айыңа 1-3 доктап кылаштап, чооста, ачкалар салгаң, а-на дүгүңе утгаң турдулар.

Ана хүнгерге бодаларга, оң-бааын тукчулаштар дөңгөң улааныңарың аял-төөлөй аскаң дүгүңүң кааза-чаның баарыңа челе бөөрге, мөгөнөңиң шыла тоннуң, бажың чүдүң олоң 10-11 хире хардың шавы өлгөүткүп ап, чүдүкчүлөргө чылараның, саамыңарга ораң кааң артың өрткөң, тыла сарың-шажыңчыларың «Ирөө» солдуңүң сүмелеп турду.

Эртеңи кижиз эзердег аска дүжүр дээр дег, башгай көлгөңер дөрде ширөөлөргө чалаан бурганарың оң-ба талаандаа ханааларың дугаар олуттарың өлөң, чыларың кысылп, эң хүндүлөңгө черлеринче чалып салдылар.

Чоң мында бөгүн чүдү дөңгөң чылаңаң ол ийн. Оң дөңгөң Сарың шажыңның эң кол байырламыңа...

Тыңгалың, мыңчангаң мында хүрээни тутканы ол болгой. Вистин ама-даа адың-туреңиң, бүт кырында бижикчилеп, байдалыңыңа, тыла чоңун. Сарың шажыңдан хоорудуңаң ажылаң алгаш, өскө, биске харың шажыңчыларың миссионерлер (төөдөрлөр) тыңгалың боттарынче хаара тудар дөңгөң дайы хире ходелеп турар-дыр. Оларда аска-хоронгич четин, бай-шыраак болгай, олдарың артында делегейиң чок дөң бай хорөгитенер. Эң улуг залдарың ходелеп алгаш, суртаалдыг киноларың коргууң, ном-судурларың тыла дөңгөң оюлдуруткан, тергениң шынардыг эки кылдыр парлааш, халас үлөп берип турар-дыр. Висте ачаа кошкучер чүү бар боор. «Ирөө» деп чагың солунуусту бээн пат боорда парлаң үндүрүп алаар-дыр бис.

Ыңгалажок, тыла чоң бодунуң үндөңиң национал культураның, шажың-чүдүлгөңиң эгидиң ап шылаар тура-соруктуң, угаң-сарылаң деп болуңга бузуңур турар мен. Бо улуг байырлала «Шыны» номчүкчүлөрүңа ону-ла күзөп, а «Шы», солун редакцияны чоңунуң үндөңиң шажың-чүдүлгөңиң эгидиңне бистиң чаыңгың дузалакчыларың болуңуң дилеп тур мен.

Мөргүлөң көлөң бистиң билдиргич апаргаң анык эртеден-вистен каш сөз чугаалаң бөрүн дилээримге, мыңча дил: «Коммунисттик партия бистиң шажың-чүдүлгөңиң хорашаң, улуг баягы кылган. Чоңун чүдүлгөңиң хорашаң, коммунизмче бар чорашаң болза, чүү канчаң баар боор. Ам ортан кайы хире аршышкылаң, чаржыңгың балыңгардыг арткаң-дыр бис».

Хүрээгө болган байырлал мөргүлүң көргөң, кижизиксеткиң оортуң чүдө чүд дөңгөң, ачаа келгешериң колдуң үзөң — аныктың, ачаа наам дөгөнөр, кырганаңар саның-ла кижилер болду. Кээр күзөөңгөң кижилер хой-ле турду ынаан. Чоңун арыңың бергөөң-биле ал-орашаңа, хоорайда тейлең чыдаң калган боор. «Хүр» деп кааң бичиң «ПАЭ» алтубус чаның-ла калган келди. Чар-сургаалаң чонга четтөөңиң база-ла салдырың. Херек кырында алыр болза, бо байырлал Шагаалаң-даа улуг ужуруңгалың, эң сагылаңгы, эң буняңгы байырлаң. Бо чыгымы ону биске ийи дугааоңгөң демелгеп турарың ол чүдө-дир.

Бо бугуңу көргөң, деңгөңгөңиң кылдың көзгө, бис тыла чоң, шажың-чүдүлгөңүң, ону дыка-ла утгаң кагаң чорашаң-дыр бис деп түңгөңгөңгөң келди-дир. Орус чоң канды ийн. Рождество, Пасха дөңгөң, өске-даа Християн үлгүң Православ чүдүлгөңиң байырлалдарың, сүзүлгөңлөңиң калбаа-биле демелгеп, сатып чорур-дур. Тылаз эвезиң саныңгы мусульман чүдүлгөңлөңгөң комартия, ССРЭ үезинде-ле кайы-чок медий тургаш, мөчөөңиң партияның өзуу-биле хооружуң кылдыр четин бөзүң үндүрүп ап шыдаалар чөл.

Оң-ла шажың-чүдүлгөңиң, сагылаң-сүзүлгөңиң, хөрөгүң, хөрөгүңүңүң, хай-бачың, оор-сүзүң, күшөң-күчүңүңүң кылмың, үзүңүң үлүң деп, бичиңиң бичиң деп хулаңдөң билдиривис, чагай, буняңгы херектерге аска-тодду чаңчыктырарымың суларан бооп турары бо ынаан. Угаң-баштарың, эртең-билдиргич кижилеривистин халаң болдувус, угаң албарың, теңидиң, ачаа-өбө салгаар ачы-үрөңсө тоңду деп сагыңдыг, кичөөңлүңүң турарыда ужулаң бар.

Аныгың ондур шажың-чүдүлгөңүң чагай байырлалаңаң (Кызылдан аңдың байырлал мөргүдөңиң Тез-Хем, Эрзинде, Чадаанда, Бай-Тайгала болуп турарың, айнаар моорган лама-башкылар чорутканың Сүлдүм башкы эгезинде айтыңкан чүдө) сагың-сеткиң коду-үзүңүңүң релорвач бижизер сорулаңгы баргаш, шажыңгың күдүңгөң бөлдөңдөңгөң чүү бижизер кааң дөңгөң, номчүкчү оңиң оршо-дөңгөң, билгич коорун дилээр-дир мен.

Тыла чоңда, тыла нацияда хай-бачыңгың караң когуң үзүңдүр хосталар, сеткиң-сатыгың, мөзү-шынарның, арымың, чаагайың чедип алаң, бурунуң тыла чоңун өпти-өңдөң, чаңык-чагай мөзү-чүң оңилер, күш-шыдаң, угаң-боллаң, тура-сорук бар дөңгөң чүдөгөң бузуңурелер, ачаа тоңдөңгөң уктаң келгешеривис Богда Бурганың Салгы шажыңгың үчөлөң чөпсө ачы-буняңгы коргузөр боор, Бурган авыраң!

Шажың-чүдүлгөң оңиң оңиң сагырага чорашаң Мижит-оң СААЯ. Тувтан Чойкорлинг хүрээгөң байырлалаң үзөң.

Василий БАЛЧИЙ-ООНДУҢ тырттырган чуруктары.

«Өргө-дужаал чедиң алгашы — оң бугу-ле чүдөңиң ол, а чоң — оңиң тенкижиң бө?» дөңгөң уткагың чүдүлүм бистиң арамыста чок Владимир Амыр 1997 чылдың февраль 27-де «Тувинская правда» солунга бижэң турган. 1989-91 чылдарда Тываңың Улусчу фронтунуң үндөңгөңлөңүңүң бирээңи болганым. В. Амырын оң чүдүлүм дөңгөң, «Тувинская правда» солунга бижэң чагаамы бо чылдың апрель 29-та парлааның номчүкчүлөр билер. «Шы» солун болза, республикада эң хой тиражыг болганда, ук чүдүлүмүң колдуңда өскерилге чонка парларың диледим.

Тываңың Улусчу фронтунуң мичаарда удуртукчузу турган К. А. Бичелдейге ол үеде демократич үзелдиг бөзөң: «Игорь Иргат — эки чогаалдыг, спортуң чорашаң. Эр-хей!» «А-а, Игорь Балра — багай кижиз, хулган, чер-ле ыңаш, угааңың четпес кижиз» деп бөзүң турду ийн. Чамдык кижилер — ол дөңгөңгөң арыңыңлар-дыр. Оң чорукту болдум көргөң мен, Бичелдей мөң бо-жылыңга эрчи тоңуң, адың-чүдөңүң, чыгың бөрү бөзүң чок көзүң турган. Ыңгаларыңа ону Тыгага кижилер шоогуң билер эвес. Болуңуң бугу амыр дараың-турталгаңыңа чонга чагай чүдөңиң шоогуң кылбаң болганда, чоңун ортузуңа мичаң билдиривис кижиз турган. Урулар азараң тыла төлөң турду. Хей катан кадылаңгай... Иис, ону дыка-ла кээргээр турдум. Боу аяңгың, чугаа-сооңу эки, ителгезиң, чараш. Ыңчанга ол үеңиң өзү-чүрүмүңа удуң оңи-биле кады демисеңир деп шиттирелен алган мен.

Оң үеде чедир Россияның Социал-демократич партияның кижиз болу бөрүлөң мен. Оң партияны Ленинградка болган Москвага 1987-88 чылдарда чамдык дөңгөң дүрүткөң. «Л» партияның баштайгы кезигиңиң бирээңи болган ам хооружу-лук мен. Болуңуң удуртукчуларыңа сургаалаңыңа ал турдум. Москвага А. М. Горький атыг литература инсти-тууңга кады оорепиң турган чок оңунуң ол кымың «өнтөң» сургаңчылаң көзүң чорашаң. Улусчу фронтунуң Тывага удуртукчузу болуң аждаадың кижиз тывар дөңгөңдөң айтышкың келген. Оң кижиз коммунист болур ужуруң дөңгөң. Ыңгаларда улусчу фронтунуң бугу-ле чөң болганга тургустуң турган. Олар болза ыңчангы Дикта-туряның кол буза шавыкчылары болган.

Ыңгың удуртукчу болуруңга Бичелдей тазырың болгай. Иис, ол боу-ла тулачуңуңче чүткүң турган. Ам-даа бис бо мөңгөң кадыг чүткүң албайн-кылдың? Хузуңда атлар азы чоңтуң чорук дөңгөң, демиселдиг өзүңүң сагың-сеткиң ирк бө? Иис, кайы-зы-даа болуп мага-чок...

Дончузу-биле чугаалаңга, Бичелдей кандидатураның «өң» чүдүлгүд деп санаан. Висте бар да дөңгөң, ону долга-дыр сыйрың каттышкан бис. Оң ачаа дыка тазырыңган. Оң хер хей болгаш күшүгү, эрестиг оолдор ону долгаңдыр каяң-даа чымылаң боор. Бичелдинде болгаш анык-даа чылдарыда ол уду-туркчу болуп чорбаң. Өске анык оолдар ышкаң, ону күзөп-даа чорду ынаан. Чүлгө дөңгөң хардыңда уду-туркчу болу бергениң ол билген-не боор.

Оң бодунуң уруу «Тувинская правда». «Шы» солунга ону күдү көргөң болган буруулаңыңыңың чагааларың бижэң үеде бис Бичелдейни дөңгөң турдувус. Оң дугайында тодар-гай бижизер чугула боор. Тываңың ол үеде партияг идөөлөттөрүң боттарыңа таарышкы базымың кылганар. Бичелдейниң адың баксырадыңга он уруу Ираны обкомунуң дарагаларың ишин алган. Оң уруг ачыңгың өг-бүлө таламың-биле бачыңтарың партияг солундарың арыңарыңа бижиккен.

Вистер ол материалдарың ыдыктыг чүдөңиң хулаңдөңгөң кылдыр сапашылаң, оланы партияг аждааңчыларга удуң ажылаң бис. Адыңга удуң төрөң төлүң ыдаалары — арың-үрүңүң болгаш мөзү-шынарның муруңга кеминг ходелиңшиң-дир. Павлит Морозовтиң бак сургааңа ходелиңшиңиң чаа хөвир-дир, Аа-зы чеке-даа багай болза, ону ыңчаар кылбас ужу-руң. Оң дугайында ас-биле болган «Тываңың аныкта-ры» солунуң дамчытыр кижилерге тайлаларың орадалашкы бис. Чоң бистиң ишин билген. А Бичелдейни эвес ач, шуугааңылдаң, чөрдөңгөң ол адыка-ла көргөң кижиз. Алме чүдөңүң тыла шыңың сөглөң бистериң кижилер шың билген. Кижиз-инистер бөзүң ыңгың турбаң болгай. Олар боттарың деткиң турарың көрүң тур

бис. Болуңуң оңиңкүтериң олар өзүлүг оңиңушудуң турарлар. Бүдүү тоң кылгал кижилериң, кижээ, Кирюту, Рикюту, Вложерни бөзүң... Оларың чаңчылы ыңгың. А мында бисте «ачың» кандыг даа ужу-дурум чок болган хамдыр угааның эвес. Кым чоңум кандыг дөңгөңгөң кижилер орай азы өрте-даа бол, дөңгөң-ле билип алтар.

Ам мөң урууларың улгатаң, кайызы-даа не болу берген. Бодум ийн дағың кырганаң-чылдыр мен. 1989 чылдан бөзү хөвирмениң хей суу алаң бачкан. Ыңгалажок урууларың мен аска-кочулар-дыр: «Ачай! Бичелдей 200-ымың кайлаң? Биске 200-500 грамм кофе-тиң ол калжп аккеп бөзү ирги?» Урууларың бичиң турда. Каалыр-оол Алексеевич оларга кам-да катп алаан турган. Оң бодунуң алаашыңарың ама чедир куу-сетсең. Бо дөңгөң, бичиң үрүмкөң чүдө-дир. Ыңгалажок ол кижизин байдалың тодаргай херечилеп турар.

Бичелдейни биске чүдөңгөң херек чок. Оң черле чаржыңчы-дыр. Кайы-бир шарда чагай сеткилдиг турган кижиз, хузуңуң караңгы көзүлүр-ле дөңгөң төртүтүңе бөөрге, хоумандык-дыр. Өргө-чагыгыңың холга алган дөңгөң-ла дөңгөң олдур. Шыңан чугалаңга, ону будалдырың кааңканды ийиң... Оң дугайың тайла-бырлаар бодалаң мен.

Кижээ, республиканың Дөдү Сөвдинич Даргааның солугтурган сөүлөң К. А. Бичелдей оң мурунда Тываңың Сайттар Чөвүлгөңиң Даргаа турган В. Е. Сержаковтиң «дөңгөңиң уа-зында» дөңгөң өрөдиг кват-тирээң алган. Бичелдей солугда мурунуң про-граммасыңга тамактың калың-даа артың өргөлгөң шиттирлүг удуруңаң турган хирезинде-ле, «Бола» деп автомашинаны сатып алган. Москвага база кээңтирлүгүң, Мында, Тывада кердерей эки дериншиңниң жаргагы туруттур, автоматтың карабин боону (ону чоор дөңгөң ирги?) сатып алган. Оң хой саныңгы чигелдөлөңгөң болгаш дөңгөң хой шалыңың ап турар. Шаанда ишти чуртталга бажыңыңа сым-марлажың хөңгөң шалыңың иштетудуңуң бөдүң эртең анык-кылчымың ам кайга ирги?

Чө, мыңгың-дыр. Ортан бай кижилер бистиң арамыста бар-ла болгай. Бир ден арга-ларың рынок реформаларың биске берип турар. Хамык ужуң ында эвес-ле, харың. «Шоруда дөңгөң, арга-ларың шыңымдар эвес, а ол арга-лар сорулаңгы шыңымдар апаар». Аламыңдан өттүр сөглөң-дир. Көвир-херек чок болгашы ол бө? Бо бугуң болган көөргө, Бичелдейниң политиктиг үзел-болаа чөңгөң чүл ыңчан? Оң өңүктери болуп чорашаң кижилер ону билдиг-ла шыдаас боор бис. Мен болган мөң өңүктериң малагашка олду-руулаң, шавыста, ону бис ол шыдаас боор бис. Иис, Бичелдейге бүтүрөөң, аныкчаложок сонгаар, буру-тээр кичөөңгөң, эки көрүң чоруңар.

А мен кым-бир кижилерден ыладалыг болуп, өңүктериниң сатпааң болгаш оларга өскерилчип болбаан мен. Вистериң хулаң ап бисте-биле сүмелгич, бөдүң кижилериң турдушкуче кайы-бир аччыл шааңкы Бичелдейге шыңчы болуп артар мен.

Сонуга мурунуң демисел чөңгөң чаа дилгиреп өрткөң болгай. Республиканы Президентиниң ширээң дөңгөң демисел. Сонуга ол демиселде Бичелдей ол уде аштырышкыңга таварышкан. Оң иштиңгөң бөдүңуң Чаа-Хөлдө солугда окуртуңга база буу-рул дүшкөң. Тыва Республиканы Дөдү Хуралының депутамыңа, кам-да улаң солугтурган окуртуңга дөңгөң олдур ийн. Бичелдей болган ону херек кырында дөңгөң бугу калдыктың инниң-биле бөзүң Президент Ш. Д. Оржакташ кырыңа катп алаан. Моон мурунда сонугаалаңга хей бөдүлгөңүңарың ап турган Бичелдей бо уладаң чыгыңгың болган. Политика таламың-биле хоорулаң кижизин ролочоң ол канчал шилчиг бергени ол? Мөң бөдүмга болган өңүктеринче хары билиңдир: оң кадыгарга өңүктериң болган дузалакчылары Бичелдейни өскерилчип болгаң дөңгөң, өршөөңгөң.

Игорь ИРГИТ, РСДИ-ниң кезигүү, чө-галчы.

